

O CUARTO LIBRO DE FRANÇOIS RABELAIS

Rabelais, François. 2004. *Cuarto libro*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento. Tradución, introdución e notas de Henrique Harguindey Banet.

A vida e mailo significado da obra de François Rabelais forman parte dos traballos de especialistas como Henri Clouzot, Mireille Huchon, Abel Lefranc, Jean Plattard, L. Sainéan e moitos outros colaboradores da prestixiosa *Revue des Études rabelaisiennes* fundada en 1903 (transformada na *Revue du XVIe siècle* a partir de 1913), e da edición crítica das *Oeuvres de François Rabelais* (París, Champion, 1913 e ss.). Non tería sentido pois, tentar engadir máis datos neste espazo para demostrar o valor intelectual, moral e estético dunha obra tan representativa na historia dunha literatura que nos é tan próxima, e que tanto repercutiu e segue a influír na creación literaria do mundo occidental.

Non pretendemos, xa que logo, introducir elementos novos sobre o talento do mestre Rabelais nesta breve recensión, senón máis ben, limitármonos a dar conta da importancia que ten a aparición da tradución para o galego do *Cuarto Libro* de François Rabelais.

O seu tradutor, Henrique Harguindey continúa así a crónica dos xigantes Gargantúa e Pantagruel iniciada por el mesmo en lingua galega nunha edición de luxo, da desaparecida colección dos clásicos traducidos ao galego, promovida hai anos pola administración autonómica¹. Nesta ocasión, Harguindey conta co apoio dunha editorial privada, como é o caso de Laiovento, para poder dar a coñecer ao gran público un libro necesario.

Sería unha auténtica mágoa para o noso sistema literario e para a historia do noso país, que esta obra que vén de ser traducida grazas á vontade e xenerosidade de Henrique Harguindey (como así o demostra na súa traxectoria profesional de tradutor de máis dunha ducia de textos literarios de calidade), non recibise a merecida homenaxe que procede ao duro e solitario labor do mediador entre culturas.

As obras máis coñecidas de Rabelais na actualidade son as obras de ficción escritas con “carácter alimenticio” e que xa na época obtiveron moito éxito entre o público. Son obras burlonas que lle custaron a persecución por herexe; mais coas que autor conseguía facer cartos para seguir dedicado aos estudos e a exercer a súa profesión.

¹ *Gargantúa e Pantagruel*. Tradución, introdución e notas de Enrique Harguindey Banet; ilustracións de Barreiro. Xunta de Galicia, 1991.

O primeiro libro, *Les horribles et épouvantables faits et prouesses du très renommé Pantagruel, roy des Dipsodes* de Alcofribas Nasier (anagrama de François Rabelais, que ocultaba o seu verdadeiro nome e a súa honra), acadou un éxito impresionante na época (1533), e esta boa acollida viuse aumentada pola condena da Sorbona do libro dez anos despois. Se o *Gargantúa* (*La vie très horricque du grand Gargantua père de Pantagruel, jadis composée par M. Alcofribas abstracteur de quinte essence*), conta con brillante ironía a historia da educación medieval dun xigante; a vida do seu fillo, *Pantagruel*, relata a parodia das sagas de heroes épicos, fundamentalmente dun heroe do folclore popular cun grande apetito e unha enorme sede. En 1541, Rabelais publicaría xuntos e autocensurados os dous relatos, dispostos xa na orde cronolóxica pola que se coñecen na actualidade.

Castigado pola Facultade de Teoloxía da Universidade de París (denominada a Sorbona), Rabelais conseguiu o indulto do Papa Clemente VII (non só para cambiar da orde dos franciscanos á dos beneditinos, moito máis amigos das letras); pero foi grazas á protección de Jean Du Bellay e máis tarde de Guillaume Du Bellay (con quen viaxaría en varias ocasións a Italia como o seu médico persoal), como había de obter o privilexio para o seu *Terceiro libro* en 1546 (*Le Tiers livre des faicts et dicts héroïques du bon Pantagruel, composé par M. Fran. Rabelais, docteur en médecine*); aínda que iso non impediría que fose atacado e perseguido pola súa publicación. O *Terceiro libro* é un texto que, partindo da cuestión do matrimonio de Panurge, a misoxinia do autor revive a eterna “querela platónica sobre as mulleres” e o seu papel na sociedade patriarcal.

O *Cuarto libro* do que aquí tratamos (*Le Quart livre des faicts et dicts héroïques du bon Pantagruel, composé par M. François Rabelais, docteur en médecine*), foi enviado ao prelo de Pierre de Tours en Lyon en forma de manuscrito, composto por once capítulos en 1549, e saíra definitivamente á luz en 1552 en París como continuación do Terceiro, aproveitando o “tirón mediático” que na época tiñan os relatos de viaxes. A navegación de Pantagruel á procura da Diva Botella onde debería atopar a resposta sobre a boda de Panurge.

O Mediterráneo e mais o Atlántico norte son lugares ben coñecidos para Rabelais, e en cada porto no que atraca, podemos atopar de maneira alegórica a alusión á corte de Roma (cfr. a sátira sobre os Papímanos no capítulo XLVIII e ss.). Nesta ocasión, as relacións entre a monarquía de Henri II e o Vaticano estaban suficientemente deterioradas como para que Rabelais conseguise saír ben librado das posibles condenas do Papa durante un tempo. Nove anos despois, apareceron os dezaseis capítulos póstumos que rematarían a navegación de Pantagruel, *A illa soante*, considerado polos estudosos como a primeira redacción dun quinto volume. En 1564, publicouse o *Quinto libro* completo (*Le Cinquiesme et dernier livre des faicts et dicts héroïques du bon Pantagruel*), con variacións nos primeiros capítulos da Illa, que revelan a probable existencia doutra man, ademais da do autor.

Non é doado saber que hai de real e canto de ficticio nos datos e os escasos documentos que nos quedan do frade que decide abandonar os hábitos, para pasar a secular a medida que se relación con ambientes cultos na súa mocidade (a Universidade de Poitiers, primeiro; despois París; e máis tarde; o resto de Francia, para rematar en Montpellier, estudando medicina). François Rabelais foi un humanista convencido da posibilidade de atopar nos libros o saber universal, isto é, todo o necesario sobre os misterios da natureza.

Nos seus primeiros escritos, o autor dá proba do seu coñecemento dunha lingua latina que expresa con violencia, imaxinación e realismo a comicidade das súas obras posteriores. En Lyon (capital do Renacemento) fará as primeiras amizades literarias (Étienne Dolet, Mellin de Saint-Gelais, Salmon Macrin e o seu pai espiritual, Erasmo). Erasmo, do mesmo xeito que Rabelais, entra nun convento moi novo, e alí decatárase da ignorancia dos monxes e dos seus vizes, por iso optara polo retiro estudoso e as viaxes.

Rabelais utiliza diversas fontes da Antigüidade greco-latina, aínda que algunhas veces non o fai directamente senón a través de Erasmo (p. 91, nota 217).

Ao longo da súa existencia, Mestre Alcofribas procurou cultivarse nas fontes orixinais dos textos gregos (os *Aforismos* de Hipócrates, o *Petit art médical* de Claudio Galeno, etc.), que lle serviron para a súa primeira lección pública como bacharel, e isto carrexoulle tremendas e constantes complicacións coas autoridades relixiosas; pero grazas a esta insurrección e á súa falta de disciplina, Rabelais deixa un legado absolutamente vangardista e revolucionario nunha época que loitaba por saír do escurantismo eclesiástico da Idade Media. A obra de Rabelais é tan medieval como renacentista: novela de aventuras e filosófica a un tempo, baseada nos xogos da linguaxe e do riso.

Así, na introdución do *Cuarto libro*, deféndese dos seus inimigos nestes termos:

Mais a calumnia de certos caníbales, misántropos e axelastas contra de min fora tan atroz e desvariada, que vencera a miña paciencia e estaba decidido a non escribir nin un punto máis. Porque unha das menores contumelias que utilizaban era que os tales libros estaban todos inzados de diversas herexías (e mais non eran quen de mostrar só unha en lugar ningún). Ledas brincadeiras que non ofenden a Deus nin ao Rei, abondo: é o asunto e tema único destes libros (...). Por iso, queixándome ás veces na vosa presenza, díxenvos libremente que se eu non me estimase mellor cristián que o que eles me presentan na súa parcialidade, e que se na miña vida, os meus escritos, palabras, e mesmo certos pensamentos, recoñecese algún escintileo de herexía, non habían caír tan detestablemente nas redes

do espírito calumniador (ο Διάβολος) que téndoos a eles por ministros me levanta tal crime: eu mesmo, seguindo o exemplo do fénix, axuntaría a leña e prendería o lume para me queimar nel (p.20).

O paso da Idade Media ó Renacemento constitúe unha crise de conciencia, difícil de entender na nosa época. O progreso da ciencia, a ampliación do planeta grazas ás viaxes e máis o comercio, xunto coa aparición do luxo, propiciaron un desenvolvemento económico, político, intelectual e artístico descoñecidos que abre a esperanza a novas formas de vida.

Na Francia de principios do século XVI convive a pobreza máis extrema do campesiñado, coa riqueza excesiva baseada na posesión da terra duns privilexiados; mais o comercio e a banca están a iniciar o seu despegue. O rei segue a ser a referencia que mantén a estabilidade política no seu territorio, mais a estrutura social xerarquizada entre a nobreza, o clero e os servos está a padecer os primeiros desequilibrios da historia. Pasamos dunha monarquía semifeudal a unha monarquía de corte moderno. Asistimos ao nacemento dunha pequena burguesía de banqueiros, comerciantes, maxistrados e oficiais que conforman unha clase media ambiciosa de poder económico e político, e son símbolo de futuro.

A vida de Rabelais transcorre pois, nun período de crise no que triunfan as novas ideas. O seu tempo, é o tempo da anticipación e da ruptura, de certezas e de incertidumes, de entusiasmos e de desilusións, de asimilación crítica do pasado e de grandes esforzos polo futuro. Rabelais é herdeiro da riqueza medieval e un elo máis na cadea da historia cara ó clasicismo, pero é sobre todo, resultado do seu momento.

A obra deste renacentista desconcerta aos críticos polas súas contradicións e as súas inqedanzas, non hai ningún descubrimento intelectual nin cuestión de tipo científico que o deixe indiferente. A súa erudición, o seu odio polo formalismo e o establecido, as súas simpatías polos movementos evanxélicos, a súa busca dunha nova forma de vida que lle asegure unha completa realización ó ser humano no seo dun mundo máis xusto e máis feliz, describen a personalidade do seu compromiso co humanismo.

Os elementos humanistas dos seus primeiros libros, adoptan un cambio de ton a partir do *Terceiro* e *Cuarto* libros. Os xigantes pasan a ser personaxes de tamaño natural, e fan constantes alusións aos acontecementos contemporáneos. Panurgo precisa máis tempo ca Pantagruel para entender que o deber do home é buscar e embarcarse, mais desconfía dos poderes establecidos. O heroe “individualista” de Rabelais, ten que atopar a verdade por si mesmo.

A medida que o humanismo se centra na primacía da razón, xorde o problema da rivalidade coa Igrexa. As crises relixiosas e políticas escurecen en certo modo o optimismo dos intelectuais que soñan co progreso, coa idea de organizar un mundo novo libre que imite a antigüidade clásica. A influencia

da Italia renacentista leva a unha reflexión política sobre o goberno dos pobos, o culto á beleza e ó home, a renovación artística e literaria:

—Agora falastes como un verdadeiro frade —dixo Epistemón— Quero dicir frade fradeante e non frade fradeado. Traédesme de certo á memoria o que vin e ouvín en Florencia hai uns vinte anos. Eramos un grupo de persoas estudiosas, amantes das viaxes e degoxosas de visitar a xente douta, as antigüidades e as singularidades de Italia (p.70).

A comicidade rabelesiana transmitida dende a Idade Media está de actualidade, e resulta absolutamente necesaria para descubrir, entender e denunciar as estratexias e mecanismos de manipulación dos que teñen o poder: as guerras organizadas para o lucro duns poucos, a ambición dos colonizadores, o encubrimento das inxustizas, a intolerancia, etc.

O *Cuarto libro* trátase dun relato que precisa dun certo esforzo por parte do lector para salvar a distancia lingüística³ e cultural que a separa do autor. O lector francés de Rabelais é moi consciente desta distancia que o separa no tempo. O estadio da lingua, inzada de variantes procedentes na súa maioría do provenzal, así como as referencias culturais do texto, son evidentes trazos da separación dos séculos. Neste sentido, o lector galego vai ter unha dificultade engadida na súa lectura dun texto procedente doutra cultura, porque o texto tamén lle é alleo no tempo. E a pericia do tradutor vai consistir en achegarnos unha obra que, ademais de proceder doutro espazo, ten a dificultade engadida de pertencer a outro tempo.

A edición galega deste *Cuarto libro* parte da versión “canónica” francesa da Bibliothèque de La Pléiade (Gallimard), tal e como indica na súa introdución e notas o tradutor. Harguindey recompénsanos na súa tradución co pracer da lectura dun texto marabilloso ao que polo de agora só temos acceso en galego dentro da Península:

Traducir Rabelais ao galego significa unha dura proba debido, entre outras razóns ás carencias derivadas dos “séculos escuros” da nosa lingua (ausencia de literatura renacentista, lagoas na elaboración do léxico técnico e no rexistro culto, etc.), aínda que non é menos certo que o carácter popular, libre e multiforme que aínda conserva a nosa fala acáelle perfectamente ao texto rabelesiano.

³ A lingua que triunfa por enriba do latín e das outras linguas vernáculos no reino de Francia, vai padecer ao longo do século XVI un forte proceso de normalización, que se reflicte na ordenanza real de Villers-Cotterêts de 1539, pola que o francés da corte pasaría a ser a única lingua oficial xurídica do Estado ata a actualidade.

Existe un parelismo certo entre o momento histórico da creación do orixinal (consolidación da lingua e da literatura francesas no Renacemento despois dalgúns séculos de elaboración) e o estadio actual da lingua galega (...). O galego, co seu carácter de “lingua aberta”, préstase enteiiramente para trasladar o espírito e a letra de Rabelais (pp. 14-15).

Rabelais explora a lingua, e como humanista que é, sente a inqueda pola súa perfección, cre que o latín debe voltar á súa pureza, mentres o francés se enriquece cos seus latinismos. En Rabelais, a liberdade da lingua depende da creación e non da latinización. A capacidade de creación e de recreación de termos está presente ao longo de cada capítulo; pero ademais, o autor, consciente da súa capacidade de invención, ofrécenos logo da edición de 1552 do *Cuarto libro* unha listaxe das expresións máis escuras explicadas por el mesmo.

Así o ilustra o tradutor nas numerosas e imprescindibles notas a pé adaptadas á nosa realidade sociocultural. As notas permiten facerse unha idea do tremendo traballo de documentación previo á translación en si mesmo, así como do tempo dedicado a conseguir unha obra idiomática que respecte a variación lingüística e permita un equilibrio coherente entre a domesticación e o estrañamento do texto importado. Vexamos algúns exemplos que dan conta das estratexias seguidas polo mediador e da súa competencia tradutora:

As denominacións humorísticas e festivas –por veces creación léxica do autor– xogan moitas veces con este sentido culinario, de xeito que, mesmo sen que semelle a primeira vista, existe unha relación entre a palabra orixinal e un significado dialectal ou expresivo que o liga á cociña. Por esta razón nós abandonamos nalgúns casos a literalidade para optarmos pola evocación culinaria. Un só exemplo: a palabra *maindegourre*, mandrágora, era certamente un nome da planta, pero tamén evocaba *main de gourre*, man de porco, por iso nós traducímola por *pezuño* (p. 155).

Hai comicidade no libro, pero tamén hai violencia expresada a través da crueldade que se exerce na propia lingua. De tal maneira que é posible considerar que o principal obxectivo da sátira de Rabelais é a mistificación. Para os seus materiais, o autor bebe en diversas fontes, populares e cultas. Así, atopamos parodias dos grandes éxitos da época, mestres da filosofía neoplatónica como Ficino, da civildade e cortesía como Castiglione ou da peregrinación alegórica como Caviceo.

“Desincornifistibular”. Empeza a utilización de verbos e substantivos burlescos creados polo autor mediante a acumulación de sílabas

expresivas e palabras preexistentes. A maior parte dos elementos destas creacións verbais son recoñecibles, polo que obviamos maior explicación (p. 84, nota 191).

“Sanguificaren e incentricaren”. Levado polo verbo *incorporar* (creado sobre *corpo*), Rabelais crea *sanguificar*, formado sobre *sangue* e cunha certa ambigüidade pola semellanza fonética con *santificar*, amais de remitirnos ao corpo e sangue de Cristo. Tamén *incentricar* (“facer entrar no centro”) é un seu neoloxismo (p. 189).

“As illas de Tohú e Bohú”. Palabras hebraicas que significan “deserta” e mais “non cultivada” e que forman parte da expresión *tohú ubuhú* “o caos”, coa que no comezo da Xénese se describe o estado da Terra antes do alento creador de Deus. Rabelais contribuíu sen dúbida, coa popularización dos nomes destas illas, á creación da expresión francesa un *tohu-bohu* “un caos”, unha desorde extrema, un balbordo ou moi forte barullo (p. 91, nota 213).

Utilízanse ademais, os recursos grotescos e paródicos do carnaval e as festas da rúa, a farsa, os monólogos, o floclore cos seus soños ancestrais de abundancia relativos ao país de Cocagne, así como da épica popular, na que Gargantúa é xa un personaxe tradicional con éxito demostrado nas crónicas gargantuínas contemporáneas, nas que o xigante francés suplanta ao Artur bretón.

No tema da comida e a bebida, mestúrase a mencionada tradición popular coa do banquete que, relacionado coa filosofía platónica, adquire grande importancia co Humanismo e mailo Renacemento, e non soamente polas súas connotacións amorosas. A simboloxía convivial, a harmonía do intercambio pracenteiro, material e intelectual a un tempo, serve de metáfora tanto para fins espirituais como sociopolíticos.

Non todos os nomes de alimentos, de receitas, ou de animais da longa (e por veces heteroxénea) lista que Rabelais elabora foron identificados de xeito seguro. Así, por exemplo, o *pan burgués* podería ser pan de cidade (en principio de calidade inferior que o “da aldea”), a sopa *de lebrél* podería ser unha sopa de pan, e *á real* (dos *anacos de boi*) podería ser unha receita (p.214).

Neste sentido, cómpre salientar o episodio da illa de Gáster (cap. LVIII) no cal Gastrólatras (falan co ventre) e Engastrímitos (adoran o ventre) son dúas posibles variantes do mesmo monstro “*gaster*” (o estómago), e que adoitan interpretarse en relación coa hipocresía. Do mesmo xeito, cando remata o libro, Rabelais preocúpase por demostrar que o realmente grande de Panurge é o medo, e a súa forma característica de expresalo é facendo de ventre.

Tampouco podemos esquecer as disputas que dividen aos cristiáns en relación coa misa e o sacramento da comunión. Hai moitas máis irreverencias como a das Sete Divinas Palabras da Paixón, onde o “Teño sede!” do Cristo na cruz, serve tamén para expresar a capacidade da tragadeira do xigante para beber viño. Están tamén as chanzas cos oficios: o de frade e o de médico. A burla, que forma parte da tradición clerical, tanto no relixioso coma no xurídico ou na erudición en xeral. Así o “antibrason” do capítulo XXX, que critica o método de medicina de Galeno, ou o ataque aos beatos hipócritas e frades corruptos no cap. XLVI.

A mesma mestura temática está simbolizada no estilo, no cal están representadas as máis diversas formas da linguaxe, todas as variedades da materia e forma do signo, incluídas as interxeccións, as onomatopeas ou os sonidos desartellados. No capítulo XVIII, por exemplo, a embarcación de Pantagruel afronta unha tormenta e Panurgo encoméndase a todos os santos nestes termos que se repiten con frecuencia ao longo do paso da treboada:

Bu, u, u, u! Por favor, mestre Astrófilo, mirade na calamita da bosa buxola de onde vén esta turboada! A fe que teño medo abondo! Bu, bu, bu, bu! Acabouse Panurgo! Cago por min co mal raio do medo que teño! Bu, bu, u, u! Ou, ou, ou, ou! Ah, ah, ah, ah! Buú, buú, buú! Afogo! Afogo! Morro! Meus amigos, afogo! (p. 97).

A esta dislocación responde a extrema precisión do léxico do mar e da coraxe:

—Ánimo, rapaces –dixo o piloto– a corrente foi a menos! Ao trinquete da gabia! Iza! iza! Aos xoanetes de contramesana! Iza! iza! O cable ao guindastre! Vira! vira! vira! A man no estrinque! Iza! iza! iza! Planta a cana! Terma ben da boza! Aparella as drizas! Aparella as escotas! Aparella as bolinas! Amura a babor! Barra a sotavento! Porta a escota de estribor, fillo de puta! (p. 107).

Xogos de palabras, termos escatolóxicos, precisión extrema na descrición dos detalles, como a das cores das palabras usadas na heráldica, por citar un dos numerosos exemplos:

Entón botounos enriba da cuberta mancheas de palabras conxeladas, que semellaban graxeas perladas de diversas cores. Vimos palabras coloradas, palabras verdes, palabras azuis, palabras negras, palabras douradas (p. 204).

Esta é unha das ocasións nas que o tradutor se atopa na obriga de buscar unha solución para un xogo de palabras, que o texto en galego perde respecto

do orixinal francés: “*goles*” en francés do s. XVI, son palabras de rexouba ou “picantes” / palabras vermellas / palabras de gorxa. O galego evoca o dobre sentido, mais ten que abandonar a alusión á heráldica. Do mesmo xeito, recoñécese que existiron casos, como o da listaxe dos alimentos de vixilia do capítulo LX, nos que a distancia no tempo impediu atopar equivalentes, e nos que o mediador optou por ofrecer como solución nomes doutros peixes en galego:

Algún deles son de difícil tradución ben por seren característicos de zonas afastadas de nós (...), ben por teren denominacións dialectais ou de difícil identificación, ou mesmo por apareceren unicamente na obra de Rabelais (p. 219).

Explicacións lendarias dos feitos xeográficos ou históricos, como o caso da batalla entre os Arimaspos (o pobo escita citado por Herodoto ao que Rabelais engade unha creación a partir do grego) e os Nefelibatos, que virían sendo, segundo explica Harguindey, “os que camiñan polas nubes”.

—Señor, non vos asustedes de nada! Aquí é o confín do mar glacial, onde tivo lugar, a comezo do inverno pasado, unha longa e dura batalla entre os Arismapianos e os Nefelibatos (p. 204).

O sentido, o contrasentido e o sensentido xuntos:

Caso estraño : traballaba non facendo nada e non facía nada traballando. Velaba durmindo e durmía velando (...). Ría mordendo e mordía rindo. Nada non comía xaxuando e xaxuaba nada non comendo (p. 134).

Quemai, trincai, atenzai, afogai, aforcai, empalai, crebai, desmembrai, destripai, decotai, asai, enfornai, torai, crucificai, escal dai, apachocai, descuartizai, esmendrellai, esnocrai, esturrai eses malvados herexes decretalífugos, decretalícidias, peores que homicidas, peores que parricidas, decretalíctones do díaño! (p. 195).

Rabelais reta ao tradutor no seu uso do estilo familiar, onde demostra que soubo captar o ton oral dos contacontos, das noites en branco a carón do lume dos relatos dos paisanos. As lendas, as vidas dos santos, dos xigantes ou das fadas que pasaban de boca a boca e de xeración a xeración, e que, durante séculos, foron a referencia da historia, da ciencia e da verdade para a maioría do pobo. Así, a historia das peras de Turena refundida no capítulo LIV, que recupera as estratexias do discurso oral coa repetición.

Mais o secreto de Rabelais non está só en desmontar os mecanismos da linguaxe, senón que, baixo a súa comicidade distorsionadora, a súa prosa

contén certos dogmas de fe humanistas, e a linguaxe recobra, xunto ao seu carácter lúdico, a súa virtude. Entres as pasaxes que paga a pena salientar: o xa citado “Episodio das palabras desconxeladas” (cap LV e LVI) que relata a permanencia no tempo e no espazo das palabras inconsutiles, dos signos da vida.

Panurgo pediulle a Pantagruel que lle dera máis, e Pantagruel respondeulle que dar palabras era acción dos namorados.

—Daquela vendédemas! —púxose Panurgo.

—É acción dos avogados, vender palabras —respondeu Pantagruel— Antes venderíavos silencio, e ben máis caro, igual que algún día o vendeu Demóstenes mediante a súa diñeiránxina. (...)

Eu quería gardar, conservadas en aceite como se fai coa neve e o lazo, e en palla ben limpiña, algunhas palabras coloradas, pero Pantagruel non o quixo, dicindo que é tontería gardarmos aquilo que nunca precisamos e que sempre temos a man, como as palabras coloradas todos os bos e ledos Pantagruelistas (p. 205).

Os nosos parabéns para Harguindey polo seu traballo, agardamos que conserve folgos para completar a súa viaxe no *Quinto libro*.

Ana Luna Alonso
Universidade de Vigo